

УДК 347.9

В. Рєзнікова, д-р юрид. наук, доц.

ЗЛОВЖИВАННЯ ПРОЦЕСУАЛЬНИМИ ПРАВАМИ В ГОСПОДАРЬСЬКОМУ СУДОЧИНСТВІ: ПОНЯТТЯ, ОЗНАКИ, ВИДИ

Статтю присвячено актуальній на сьогодні для господарського судочинства проблемі зловживання процесуальними правами. Висвітлено існуючі в науковій літературі погляди та підходи щодо досліджуваної проблематики. Визначено поняття, ознаки та види зловживання процесуальними правами в господарському судочинстві.

Ключові слова: зловживання правом, зловживання процесуальними правами, поняття зловживання процесуальними правами, ознаки зловживання процесуальними правами, види зловживання процесуальними правами.

Стаття посвячена актуальній на сьогодні для хозяйственного судопроизводства проблеме злоупотреблений процессуальными правами. Освещены существующие в научной литературы взгляды и подходы относительно исследуемой проблематики. Определено понятие, признаки и виды злоупотребления процессуальными правами в хозяйственном судопроизводстве.

Ключевые слова: злоупотребление правом, злоупотребление процессуальными правами, понятие злоупотребления процессуальными правами, признаки злоупотребления процессуальными правами, виды злоупотребления процессуальными правами.

The article deals with the urgent for economic legal proceedings problem of procedural rights abuse. Existing in scientific literature views and approaches to the problems under research are explained. The notion, characteristics and kinds of procedural rights abuse in economic legal proceedings are determined.

Key Words: rights abuse, procedural rights abuse, notion of procedural rights abuse, characteristics of procedural rights abuse, kinds of procedural rights abuse.

На сьогодні, відповідно до тексту Конституції України, немає прямої заборони щодо зловживання правом. Проте, аналіз окремих положень Основного закону свідчить, що ідея сумлінного здійснення належних суб'єкту прав та ідея неприпустимості зловживання ними, чітко пронизує низку норм Конституції (ст.ст. 13, 23, 42). ЦК України вперше закріпив у вітчизняному законодавстві заборону зловживання процесуальними правами (ч. 3 ст. 13). Що ж до зловживання процесуальними правами в господарському судочинстві, то з прийняттям ГПК України (ч. 3 ст. 22), закріплено положення, згідно з яким сторони зобов'язані добросовісно користуватися належними їм процесуальними правами, виявляти взаємну повагу до прав та охоронюваних законом інтересів другої сторони, вживати заходів до всебічного, повного та об'єктивного дослідження всіх обставин справи. Це положення може бути трактоване як загальне застереження про добросовісність користування процесуальними правами особами, що беруть участь у справі. Н. О. Чечина свого часу цілком слушно відмітила, – добросовісна поведінка кожної сторони в процесі забезпечує нормальну діяльність суду та всіх осіб, що беруть участь у процесі, забезпечує з'ясування матеріальної (об'єктивної) істини у кожній справі й одночасно з цим гарантує можливість здійснення процесуальних прав іншою стороною, забезпечує її інтерес щодо швидкого та правильного розгляду справи [1, 32]. Проте, на жаль, подібного роду загального застереження в процесуальному законодавстві виявилось недостатньо аби принцип добросовісності користування процесуальними правами всіма учасниками процесу знайшов своє реальне втілення та практичне застосування, зокрема в господарському судочинстві.

У безпосередньому зв'язку з проблемою зловживання процесуальними правами знаходяться питання про поняття та ознаки процесуальних правопорушень та процесуальної відповідальності. Існуючі дослідження з цього приводу нечисленні (праці, наприклад, Я. В. Грель, О. М. Єрмакова, Н. О. Чечиної, М. Й. Штефана, А. В. Юдіна та ін.). Дослідження з питань зловживання процесуальними правами в господарському процесі є ще більш малочисельними (А. Забродський, О. Фонова, А. Смітюх та ін.).

Між тим, практика зловживання сторін своїми процесуальними правами набула неабиякого поширення в господарському судочинстві. Чимало дій, на сьогодні, в господарському судочинстві можна кваліфікувати як

зловживання процесуальними правами, однак, на жаль, все ще немає дієвого механізму запобігання їм, відсутня чітка концепція щодо протидії зловживанню процесуальними правами. Господарський суд обмежений за чинним процесуальним законодавством у можливостях впливу на недобросовісну поведінку сторони, що дозволяє зацікавленим особам різними способами затягувати розгляд справи, перешкоджати ухваленню несприятливих для себе судових актів і здійснювати інші протиправні дії у сфері господарського судочинства.

Метою цієї статті є дослідження поняття, ознак та видів зловживання процесуальними правами в господарському судочинстві.

Чинне господарське процесуальне законодавство не містить визначення поняття "зловживання процесуальним правом", невідомим йому навіть є такий термін. Втім, ч. 4 ст. 43-4 ГПК України встановлює можливість для суду зобов'язати заявника, який вимагає вжиття запобіжних заходів, забезпечити його вимогу заставою, достатньою для того, щоб запобігти зловживанню запобіжними заходами, яка вноситься на депозит господарського суду. Однак, це чи не єдина згадка про зловживання в господарському судочинстві.

В той же час, *передувати аналізу проблеми зловживання процесуальними правами повинно висвітлення питання сутності процесуальних прав, порядку їхнього здійснення. Отож, суб'єктивне процесуальне право* – це встановлена та забезпечена нормами процесуального законодавства можливість учасника процесу діяти певним чином чи вимагати певних дій від суду і через суд від інших учасників процесу в своїх власних, суспільних чи державних інтересах та/або інтересах інших осіб [2]. В ГПК України закріплено досить широке коло процесуальних прав осіб, що беруть участь у справі, водночас, серед процесуальних прав таких осіб, не названих в ГПК України, в процесуалістиці особливо виділяється право на судові рішення, котрому кореспондує обов'язок суду здійснити правосуддя, вирішити спір по суті. Особливість суб'єктивних процесуальних прав, на відміну від суб'єктивних прав у матеріальному аспекті, вбачається в тому, що їхня значна частина носить характер правомочностей на одностороннє волевиявлення. Під правомочністю на одностороннє волевиявлення розуміється при цьому забезпечена законом можливість вчиняти процесуальні дії. В процесуальному відношенні суб'єктивному праву позивача, відповідача чи іншої особи, яка бере участь у

процесі, відповідає обов'язок суду, і навпаки. Суб'єктивне право не може здійснюватися без юридичного обов'язку і розкривається через нього. Односторонні ж правомочності реалізуються через власну поведінку управлених суб'єктів, визначаються законом та слугують для кожного учасника процесу засобом здійснення його суб'єктивних прав [3, 71-75]. Правам суду кореспондують обов'язки інших учасників процесу, і навпаки. Будь-яке суб'єктивне право і обов'язок учасника процесу є правом та обов'язком по відношенню до суду. Суд, здійснюючи свої повноваження по відношенню до сторін, забезпечує своїми діями здійснення прав щодо усіх осіб, які беруть участь у процесі. Правовідносини суду з кожним із учасників процесу підпорядковані досягненню головної мети – винесення законного та обґрунтованого рішення, а також створення особам, що беруть участь у справі, процесуальних умов для забезпечення захисту їх прав, а також прав та інтересів інших осіб. Таким чином, юридичний зв'язок суб'єктів господарських процесуальних правовідносин характеризується тим, що:

- а) всі учасники процесу наділяються суб'єктивними процесуальними правами та обов'язками по відношенню до суду, так само як і суд володіє процесуальними правами та обов'язками по відношенню до кожного з учасників процесу;
- б) права та обов'язки як суду, так і інших учасників господарського процесу носять двосторонній характер;
- в) природа прав суб'єктів господарського процесу визначається тим, що вони, ці права, за загальним правилом мають характер правомочностей на одностороннє волевиявлення. При цьому суб'єктивні процесуальні права сторін неоднорідні. Залежно від їх змісту вони можуть бути поділені на дві групи [4]:

- а) права, пов'язані з участю в судовому розгляді справи, виконанні судового рішення, тобто права, що виражають собою дію принципу змагальності (ці права дають сторонам можливість активно брати участь в підготовці справи до судового розгляду, а в процесі вже безпосередньо судового розгляду, відстоювати свої інтереси та домагатися винесення судом справедливого, на їхню думку, рішення);
- б) права пов'язані з порушення провадження у справі та її подальшим рухом, тобто права, що виявляють собою дію принципу диспозитивності (сторони вчиняють вольові дії під контролем суду, і при цьому контроль суду не є обмеженням диспозитивних начал: суд слідкує за тим, аби дії сторін були законними та не порушували суб'єктивних прав та охоронюваних законом інтересів інших осіб). Такий поділ прав сторін має істотне значення для розуміння їхнього процесуального становища. Отже, *суб'єктивне господарське процесуальне право* – це встановлена та забезпечена нормами господарського процесуального права міра можливої поведінки сторони в господарському судочинстві, а також можливість вимагати відповідних дій від суду. *Господарський процесуальний обов'язок сторони* – це така належна поведінка сторони в господарському судочинстві, що вимагається та забезпечується процесуальним законом, а також кореспондує суб'єктивному процесуальному праву суду. За висловом Н. О. Чечиної, процесуальні обов'язки сторін – це завжди обов'язки по відношенню до суду. Вони відповідають правомочностям суду, а суд, здійснюючи свої правомочності по відношенню до сторін, забезпечує своїми діями здійснення прав усім особам, що беруть участь у процесі [1, 31-32].

Поряд з цим, у правовій доктрині відсутнім є на даний час уніфікований підхід щодо **визначення поняття "зловживання процесуальним правом"**. Переважаючими є *два основних підходи*.

Згідно з *першим підходом*, заперечується сумісність процесуальних галузей права з інститутом зловживання правом (йому відводиться місце виключно у матеріальних галузях права). Прибічники цього підходу обґрунтують свої судження наступним чином: "...зловживання правом у матеріальних галузях слугує передумовою для застосування як аналогії права, так і аналогії закону, в тій частині, в котрій вони передбачають можливість застосування несприятливих наслідків (санкцій). В процесуальній галузі права (господарському чи цивільному процесі) все інакше. Природа процесуальної галузі, на відміну від матеріальної галузі права, така, що не передбачає будь-яких аналогій" [5, 76-79]. За аналізованим підходом процесуальна галузь заснована на тому, що всі процесуальні дії, умови та порядок здійснення кожної з них повинні бути визначені законодавцем, тому сама можливість для зловживання судовими процесуальними правами не має під собою жодного підґрунтя, а приклади зловживання процесуальними правами, що наводяться в науковій літературі та судовій практиці, належить розцінювати як порушення процесуального характеру, по факту вчинення котрих законодавець не завжди передбачає настання негативних наслідків тощо. Критики такого підходу здебільшого звертають увагу на два аспекти проблеми: 1) питання щодо мети існування інституту зловживання правом у матеріальних галузях є дискусійним, однак, в кожному разі, не пояснюється лише допустимістю аналогії (аналогія в праві – це вирішення не передбаченого чинним законодавством казусу на підставі норми, призначеної для подібного випадку, завдання аналогії – заповнення прогалін в праві) [6, 279-280, 341-342]; 2) з безспірного посилання на те, що всі процесуальні дії, умови та порядок їх здійснення повинні бути визначені законодавцем, не вбачається з очевидністю висновку щодо заперечення інституту зловживання процесуальними правами (він як раз і передбачає вчинення дій, передбачених процесуальних законом, у суворій відповідності з умовами та порядком їх здійснення, ось тільки спрямованими вони можуть бути не на швидке і правильне вирішення спору, а на досягнення інших цілей, – попередити це і покликаний вказаний інститут).

За *другим підходом*, інститут зловживання процесуальними правами трактується як такий, що є об'єктивно зумовленим, цілком властивим процесуальному праву (різняється лише поглядом щодо розуміння його сутності, правової природи, ознак, відповідної дефініції, переліку ознак). Так, наприклад, В. П. Грибанов пише, що "практиці відомими є випадки, коли особа, користуючись можливостями, наданими ... законодавством, намагається шляхом порушення справи в різноманітних інстанціях вирішити її на свою користь чи, як то кажуть, "всіма правдами та неправдами". При цьому в орбіту такого роду справ, як правило, втягується значна кількість осіб, ... тощо. Таке недобросовісне використання вимоги щодо захисту права... може бути визнане зловживанням правом..." [7, 209]. Більш ґрунтовними з цього ж приводу видаються міркування Є. В. Васковського, – для з'ясування істинного змісту вислову "зловживання правом" необхідно сутність та завдання процесу взяти за відправну точку. Вважаючи, що метою процесу є правильне та швидке вирішення справи, котре в змагальному процесі забезпечується залученням до участі в справі сторін (позивача та відповідача), автор доходить висновку, – процесуальні права надані законом тим особам, які беруть участь у процесі, для сприяння суду при розгляді справ, для сприяння їх правильному вирішенню, і кожного разу, коли сторона у справі вчиняє будь-яку процесуальну дію не з цією метою, а задля

досягнення якихось сторонніх цілей (для введення суддів у оману, для затягування справи, для створення перешкод супротивнику) вона виходить за межі дійсного змісту свого права, тобто зловживає ним [8, 666-677]. Є. В. Васьковський, як наслідок, визначив *зловживання процесуальним правом* як неприпустиме здійснення права, що спрямоване проти правильного, своєчасного розгляду і вирішення справи або веде до вкрай несправедливих результатів для противної сторони [8, 669]. К. С. Юдельсон, погоджуючись загалом із позицією Є. В. Васьковського, вважав обов'язковими до врахування при визначенні поняття "*зловживання процесуальними правами*" таких три аспекти: (а) позивачі повинні бути добросовісними при поданні позовів, не заявляючи завідомо безпідставних позовів; (б) відповідачі, заперечуючи проти позову, зобов'язані не ініціювати завідомо безпідставних спорів; (в) сторони, добросовісно користуючись процесуальними правами, зобов'язані не протидіяти швидкому і справедливому розгляду справи [9, 103]. Підтримуючи також основну ідею, висловлену Є. В. Васьковським, Я. В. Грель визначає *зловживання процесуальним правом* як неприпустиме здійснення права, що звернено проти правильного, своєчасного розгляду і вирішення справи, рівноправності сторін або веде до вкрай несправедливих результатів для зустрічної сторони. При цьому автор уточнює, що зловживання процесуальними правами включає в себе реалізацію (здійснення) процесуального права, що спрямоване проти правильного і своєчасного розгляду справи, рівноправності сторін або порушення інтересів зустрічної сторони [10, 10]. О. М. Єрмаков розглядає в якості *зловживання правом у судочинстві* будь-яку поведінку суб'єкта, що прямо не порушує правових приписів, але спрямована на недосягнення мети судочинства, а саме, – правильного і своєчасного розгляду, вирішення справи по суті. Особа, як зазначає О. М. Єрмаков, може прямо не порушувати вимог закону, але діяти не відповідно до його мети, заподіюючи тим самим певної шкоди правам і законним інтересам інших осіб [11, 124]. Заслужує також на увагу визначення *зловживання процесуальними правами*, запропоноване А. Харламовим – це порушення основних принципів, загальноприйнятих стандартів ведення процесу, що тягне за собою неможливість досягнення справедливого рішення по справі [12]. Натомість А. В. Юдін вважає, що під *зловживанням процесуальними правами* слід розуміти особливу форму процесуального правопорушення, тобто умисні недобросовісні дії учасників процесу (а в окремих випадках і суду), що супроводжуються порушенням умов здійснення суб'єктивних процесуальних прав і здійснюються лише з видимістю реалізації таких прав, пов'язані з обманом відносно відомих обставин справи, в цілях обмеження можливості реалізації або порушення прав інших осіб, що беруть участь у справі, а також з метою перешкоджання діяльності суду з правильного і своєчасного розгляду й вирішення справи, що тягне за собою застосування заходів процесуального примусу [13, 57]. А. В. Смітюх на рівні з поняттям "*зловживання процесуальним правом*" ввів у науковий оборот термін "*процесуальна диверсія*" під яким вважає необхідно розуміти непряму та деструктивну дію з використанням процесуальних прав особи, що бере участь у розгляді судової справи, з метою утруднити противнику здобуття перемоги у правовому конфлікті в цілому. Теоретичне розмежування поняття процесуальної диверсії та зловживання процесуальними правами автор проводить виходячи з ознаки конструктивності/деструктивності, а також – категорій правової

реальності та правової ситуації. *Зловживання процесуальним правом*, на думку автора, – це не тільки теоретичний, але й законодавчий термін, що надає остаточну і негативну правову оцінку діям особи. Натомість, *процесуальна диверсія* – це термін, що відноситься до сфери процесуальної тактики й техніки, він не закріплений законом і не містить сам по собі остаточної правової оцінки дій особи. *Процесуальна диверсія* – це деструктивні дії, тобто дії не спрямовані безпосередньо на розв'язання спору. Зловживання процесуальним правом може бути як деструктивним, так і конструктивним, у тому сенсі, що воно може сприяти швидкому розв'язанню спору та припиненню правової невизначеності, хоча й всупереч закону. Отже, робить висновок автор, не кожне зловживання процесуальними правами можна розцінювати як процесуальну диверсію [14]. *Зловживання процесуальними правами* полягає у їх недобросовісному використанні, яке можна кваліфікувати через критерій відсутності серйозного законного інтересу, тобто – легітимного прагнення до захисту своїх прав від порушень, викладених у позові (скарзі, заяві), або легітимного прагнення до отримання певних переваг, передбачених процесуальним законом [15, 57]. Зміст критерію відсутності серйозного законного інтересу може бути з'ясований через категорію охоронюваного законом інтересу, визначену Рішенням Конституційного Суду України № 18-рп/2004 від 1.12.2004 р. [16] як "прагнення до використання конкретного матеріального та/або нематеріального блага, як обумовлений загальним змістом об'єктивного та прямо не опосередкований у суб'єктивному праві простий дозвіл, що є самостійним об'єктом судового захисту... з метою задоволення індивідуальних та колективних потреб, що не суперечать Конституції та законам України, суспільним інтересам, справедливості, добросовісності, розумності та іншим загальним правовим началам". У мотивувальній частині згаданого рішення вказано, що законний інтерес відбиває легітимне прагнення носія до того, що не заборонено законом, його бажання, мрію, потяг тощо. Як наслідок, за аналізованим підходом обґрунтовується наявність зловживання процесуальним правом тоді, коли з подальших дій особи, що звернулася до суду вбачається: а) відсутність будь-якого прагнення, "мрії, бажання, потягу", тобто – жодної зацікавленості щодо захисту своїх прав; б) відсутність легітимності такого прагнення, тобто – відсутність зацікавленості саме у задекларованому процесуальному захисті від порушень, викладених у позові (скарзі). Звернення до суду за відсутності легітимного прагнення до захисту своїх прав від порушень, викладених у позові, може бути кваліфіковане як використання права не за його соціальним призначенням та як недобросовісне, всупереч ст.22 ГПК України, здійснення процесуальних прав.

Слід зазначити, що категорія інтересу завжди була пов'язана зі зловживанням правом, але лише в контексті заподіяння уповноваженою особою шкоди інтересам інших осіб. Звідси і неоднозначні висновки щодо аналогії зловживання правом зі зловживання посадовими повноваженнями, а також щодо оцінки зловживання правом як неправомірної поведінки [17, 10]. Інтерес характеризується наявністю суб'єктивного права, що виступає також предметом аналізу зловживання правом з точки зору правомірної поведінки. При цьому правомірний та неправомірний типи поведінки не охоплюються поняттям "правовий", оскільки в контексті поведінки термін "правовий" виражає не відношення до права, а узгодження із ним. Правова поведінка – це поведінка, яка відповідає правовим нормам (разом з

неправомірною вони складають поведінку у сфері права), включаючи правомірну поведінку, але не може бути ототожнена з нею (різняються вони за критерієм заподіяння шкоди). Зловживання правом є правовою поведінкою, однак ще це не означає її однозначної правомірності. У зв'язку з цим в наукових колах висловлюються пропозиції саме критерій "інтересу" розглядати як визначальний при оцінці відповідної поведінки [17, 11-12]. Вчиняючи певні дії, які наперед з очевидністю для певної особи є безрезультативними, вона, відповідно, викриває свій умисел. При цьому обов'язковою має бути наявність супровідних наслідків, пов'язаних із затягування процесу, ускладненням та/або унеможливленням доказування тих чи інших обставин іншою стороною. Саме такі наслідки є істинною метою порушника. Перед судом в цих умовах постає потреба в зіставленні та оцінці інтересів різних учасників процесу, їх збалансуванні та виявленні значення наслідків такої поведінки для вирішення справи по суті, захисту прав та законних інтересів сторін в цілому. В процесі цієї діяльності суд встановлює в кожному конкретному випадку неузгодженість між безпосереднім здійсненням права та його метою, що визначена процесуальним законом. Загалом же немало вчених розглядає проблему зловживання правом саме через категорію інтересу. Так, наприклад, О. Курбатова вважає, що для кваліфікації будь-яких дій як зловживання правом необхідною є сукупність двох фактів: а) порушення законних приватних і публічних інтересів; 2) реалізація права поза межами його мети, тобто не у зв'язку з об'єктивним інтересом, що лежить в його основі [18, 45]. М. В. Ібрагімова натомість застерігає, що "інтерес лише частково дозволяє охопити аналізоване явище, оскільки зачіпає переважно суб'єктивний аспект проблеми, відповідно, якщо суб'єкт був більш добросовісним і розумним, але менш егоїстичним, то зловживання правом взагалі не буде" [19, 26]. На думку Н. О. Шебанової, зловживання процесуальними правами може бути визначене як протиставлення інтересів однієї зі сторін, що беруть участь у справі, справедливому та об'єктивному відправленню правосуддя [20, 49]. С. Радченко переконаний, що під зловживанням правом в матеріальному праві слід розуміти здійснення права при відсутності в цьому інтересу в уповноваженої особи. При зловживанні ж процесуальними правами, особами також діє при відсутності інтересу, однак не свого, і не інших осіб, що беруть участь у справі, а держави. Зловживання правом в судовому процесі – це його використання "на зло" державі в особі суду (воно є можливим лише тоді, коли внаслідок здійснення права створюється перешкода в досягненні основної мети господарського судочинства). На відміну від матеріального права, де бездіяльність можна визнати зловживанням правом лише у випадку, коли закон прирівнює здійснення даного права до обов'язку, в процесуальному праві бездіяльність осіб, які беруть участь у справі, може об'єктивно перешкоджати меті процесу і при відсутності такої умови, тим більше, що немає таких процесуальних прав, здійснення котрих чинними процесуальними кодексами прирівнювалося б до обов'язку [2]. А. Б. Венгеров вважає, що дотримуватися свого чи чужого законного інтересу – це і означає забезпечувати баланс, міру між своїми правами і свободою інших осіб. Використання права "на зло", в обмеженні прав і свобод інших з'являється там і тоді, де і коли порушується міра розумної поведінки, порушується баланс своїх і чужих прав [21, 134]. Таким чином, соціальна небезпека зловживання процесуальними правами полягає в тому, що ззовні дії особи протікають

у межах правового поля, а насправді ними заподіюється шкода інтересам правосуддя, інтересам інших учасників процесу. Такі дії (бездіяльність) важко піддаються доказуванню, і особа, що зловжила правом, може для прикриття своїх недобросовісних дій використовувати весь арсенал заходів захисту, що надаються їй для сумлінного, добросовісного здійснення своїх процесуальних прав. Як бачимо, суб'єктивне процесуальне право тісно пов'язане з інтересами управомочених осіб. Проблема зловживання процесуальними правами, – це, багато в чому, проблема виявлення інтересу, що лежить в основі суб'єктивного права, здійснюваного відповідною особою.

У зв'язку з викладеним, у науковій літературі висловлюється також думка, що зловживання процесуальними правами є проявом недосконалості процесуального законодавства, і пояснюється це тим, що праву відпочатку були притаманними обмеженість, нездатність враховувати різноманітні життєві ситуації і, відповідно, закріпити їх на рівні закону. В більшості випадків зловживання процесуальними правами – це прояв витривалості принципів процесу, їх навмисне недобросовісне тлумачення з боку зацікавлених осіб, які прагнуть здобути перевагу в змагальному процесі за рахунок використання недозволених методів. При цьому використовуються суто процесуальні засоби, тобто "експлуатуються" можливості, що передбачені самим процесуальним регламентом. Найбільше це виявляється в дії принципів змагальності та добросовісності [13, 80].

Аналіз судової практики дає можливість зробити висновок про зростання чисельності випадків, так званого, "нецільового" використання процесуальних прав учасниками господарського процесу, зокрема, з метою його затягування. Так, О. Г. Давтян з цього приводу зазначає, що право на судовий захист із гарантією його здійснення протягом визначеного процесуального строку є нічим іншим як виконанням конституційно-правової вимоги. Тривалі судові процеси дають можливість, наприклад, боржникові, що прострочив виплату, скористатися судовою тяганиною, штучно подовжити термін платежу [22, 32-35]. За визначенням О. С. Фонової, суть нецільового використання процесуальних прав полягає в такому застосуванні певного права, при якому спотворюється мета, що її передбачив законодавець, надаючи це право. Як правило, досягається мета, в більшості своїй, відмінна від первісної мети, та наслідки її досягнення зовсім інші [23, 191]. Таким чином, слід виходити з оціночного змісту зловживання процесуальним правом, розуміючи під ним його здійснення всупереч призначенню. При характеристиці процесуальних прав важливим є суб'єктивний момент – прагнення використати та реалізувати їх не у відповідності з їх призначенням, котре можна визначити з огляду на завдання господарського судочинства. Процесуальні права осіб, що беруть участь у розгляді справи, безумовно, є непорушними, однак, жодне право не може бути безмежним, оскільки таким же непорушним є і постулат теорії права про те, здійснення суб'єктом своїх прав і свобод не повинне порушувати прав і свобод інших осіб. У даному випадку йдеться, зокрема, про право на вирішення справи впродовж розумного строку, право на судові рішення (ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р.), адже постраждала сторона залишається в стані правової невизначеності, що суттєво обмежує її інтереси і зводить нанівець мету судового процесу – правильне і швидке вирішення справи.

Застосування не за призначенням процесуальних прав спрямоване на деструктивний вплив на судовий процес, внаслідок чого погіршується правове становище протилежної сторони правового конфлікту. Звертає на це увагу і А. В. Смітюх, визначаючи деструктивність як головну ознаку процесуальної диверсії. Процесуальні диверсії здійснюються не для виграшу справи за формальними ознаками, не для захисту права, порушення котрого декларується у позовній заяві (апеляційній чи касаційній скаргі), а для попередження, відвернення програшу правового конфлікту в цілому. Крім того, процесуальні диверсії спрямовані не на створення нової юридичної реальності, а на збереження та ще більше поширення правової невизначеності. Деструктивні процесуальні диверсії належить відрізнити від конструктивного використання процесуальних інститутів не за їх прямим призначенням, котре безпосередньо орієнтовано на перемену в правовому конфлікті загалом і на виграш конкретної справи зокрема (наприклад, подання позову для захисту певного права від формальних порушень для створення зручної преюдиції в іншому процесі з тим, щоб забезпечити вирішення основної справи на свою користь тощо) [24, 12-13].

А. В. Юдін вважає, що *охарактеризувати зловживання процесуальними правами можна через сукупність таких ознак*, як: а) при зловживанні процесуальними правами належне особі суб'єктивне процесуальне право здійснюється всупереч його призначенню; б) при зловживанні процесуальними правами відсутня реальна основа здійснюваних дій, котрим властива певна штучність; в) зловживання процесуальними правами – це неекономічна процесуальна поведінка (відтворювані особою обставини (процесуальні юридичні факти) ведуть до невинновданого та штучного ускладнення процесу, перешкоджають провадженню у праві); г) зловживання процесуальними правами вирізняється певною неприродністю, що виявляється зокрема в зайнятті непослідовної та суперечливої позиції по справі, чим, з урахуванням інших обставин по справі, може бути зумовлений висновок суду про допущені особою зловживання [13, 46-50]. Зловживанню процесуальним правом властивий також тимчасовий характер вчинення відповідних дій (зловживання здійснюється в межах строків, передбачених ст.69 ГПК України, хоч здебільшого і з метою затягування судового процесу); деструктивний та допоміжний характер відповідної процесуальної дії, оскільки, до прикладу, недобросовісні дії із затягування судового процесу не призводять до конструктивного вирішення проблеми, конкретного економічного конфлікту, не можуть здійснюватися у відриві від основної мети сторони у справі.

Найбільш поширеними *видами зловживання процесуальними правами* прийнято вважати: необґрунтовані відводи судді; клопотання (заяви) про вчинення господарським судом не передбачених ГПК України процесуальних дій; подання другого і наступних клопотань (заяв) з одного й того самого питання, яке вже вирішено господарським судом; апеляційні та касаційні скарги на процесуальні документи, дія яких на момент подання такої скарги закінчилася (вичерпана), – наприклад, на ухвалу про зупинення провадження у справі після поновлення провадження щодо останньої; нез'явлення представників учасників судового процесу в судові засідання без поважних причин та без повідомлення причин, якщо їх явку судом визнано обов'язковою. При цьому особа, яка вчиняє такі дії, як правило, усвідомлює, що необхідні правові підстави на це у неї відсутні, і те, що в конкретному випадку такі дії не можуть

привести до результату, який декларується як бажаний. В юридичній літературі зустрічається також поділ зловживань процесуальними правами на дві великі групи: 1) зловживання процедурою вирішення спору (наприклад, затягування процесу); 2) зловживання окремими процесуальними правами, наприклад правом на позов (позов подається без визначених на те правових підстав чи без конкретизації порушень з боку відповідача тощо); ініціюються нові позови за уже вирішеними по суті правовими конфліктами (позов про визнання договору недійсним при наявності судового рішення, за яким визнано неправомірними дії однієї зі сторін цього договору). Зловживання процедурою вирішення спору можна визначити як зловживання правом на отримання законного судового захисту, яке може виходити як від позивачів, так і від відповідачів. Ідентифікація випадків зловживання окремими процесуальними правами виглядає більш складною, оскільки вони пов'язані з конкретними процесуальними правилами та особливими випадками порушення. Зловживання правом на судовий захист може виявлятися в надуманих запереченнях проти добре обґрунтованого позову, що не мають під собою ані фактичного, ані законодавчого підґрунтя. Зловживання окремими процесуальними правами може виявлятися також у заявах щодо відводів суддям за штучно сконструйованими підставами, у неодноразових, немотивованих клопотаннях щодо вжиття заходів до забезпечення позову, в чисельних "пустих" клопотаннях щодо перенесення слухання справи на іншу дату, у безпідставних скаргах на дії суду, інших осіб, що беруть участь у справі [12]. А. В. Смітюх класифікує процесуальні диверсії: *за метою здійснення*, – на *відволікаючі* (як правило, короткострокові, але несподівані й, за можливістю, болючі для суперника заходи, що здійснюються частіш за все без зв'язку з основним спором у критичний момент розвитку подій, коли напруження сил обох зі сторін стає найбільшим, з метою зайняти суперника вирішенням життєво важливих для нього проблем (матеріальний аспект), створити у нього відчуття незахищеності (психологічний аспект), відволікти від вирішення дійсно важливих проблем (організаційний аспект) чи дезінформувати його щодо стратегічного плану розвитку правового конфлікту (інтелектуальний аспект)) та *загороджуючі* (здійснюються, к правило, у межах спору або у зв'язку з ним для блокування певних можливостей суперника на якомога довший строк з метою зробити неможливим досягнення очікуваного суперником практичного результату); *за зв'язком з певною судовою справою*, – на диверсії в межах процесу; *поза процесом*, але у зв'язку з ним; *поза процесом та без зв'язку з ним* [24, 13].

Підводячи підсумки відзначимо, що зловживання процесуальними правами є на сьогодні актуальною проблемою господарського судочинства. Прагнучи досягти бажаного результату чи вдатись до затягування розгляду справи, окремі учасники судового процесу використовують свої права всупереч їх призначенню, що не тільки зачіпає інтереси опонентів, але й посягає на інтереси суспільства в цілому, оскільки це робиться "на зло" державі в особі суду, змушеного таким чином непродуктивно витратити часові, інтелектуальні, матеріальні ресурси задля подолання перешкод у здійсненні правосуддя.

Зловживання процесуальним правом в господарському судочинстві – це діяння, яке полягає у реалізації суб'єктами господарського процесу наданих їм процесуальним законом прав та повноважень всупереч їх призначенню, з протиправною заінтересованістю, що призводить до завдання шкоди як публічним, так і при-

ватним інтересам шляхом утруднення чи унеможливлення досягнення завдань господарського судочинства.

Щодо ознак зловживання процесуальними правами, то ними є наступні: (а) зловживати процесуальними правами можуть лише ті особи, які беруть участь у справі на наділені відповідними процесуальними правами за ГПК України; (б) недобросовісна поведінка в діях осіб, які зловживають процесуальними правами в господарському процесі; (в) прихована мета зловживання такими правами, яка пов'язана з прямим умислом; (г) має бути присутнім інтерес учасника судового процесу, який зловживає правом, при оцінці відповідної поведінки. На підставі аналізу змісту норм ГПК України (ст.ст. 18 і 19) можна зробити висновок, що процесуальною можливістю зловживати процесуальними правами наділені сторони, треті особи, прокурор, представники сторін, судовий експерт, посадові особи, а також суд (судді). Зловживання процесуальними правами в господарському процесі України може здійснюватися на будь-якій стадії провадження у справі. Як відзначає А. Забродський, зловживання можливе, навіть, до подання позову [25, 26]. Так, до подання позову в господарському судочинстві можливе вжиття запобіжних заходів (арешт коштів на рахунках можливого відповідача на цій стадії в якості запобіжного заходу згідно зі ст. 43-2 ГПК України є прикладом зловживання процесуальним правом зі сторони можливого позивача).

Сучасні дослідження дають змогу класифікувати зловживання процесуальними правами за стадіями господарського процесу (зловживання на стадії провадження в господарському суді першої інстанції; в апеляційній інстанції; в касаційній інстанції; на стадії перегляду рішень господарського суду, що набрали чинності за нововиявленими обставинами; на стадії виконання судових актів (виконавчого провадження); за кількістю осіб, що беруть участь у зловживанні (вчинювані однією особою чи одночасно двома і більше особами за попередньою змовою); за предметною ознакою (загальні (характерні для господарського судочинства в цілому, свідчать про те, що судовий процес є наслідком недобросовісних дій сторони у справі, наприклад, це завідомо безпідставне подання позову до суду першої інстанції) та інституційні (вчиняються у сфері відносин, регульованих процесуальними нормами окремого інституту господарського процесуального права, наприклад, зловживання пов'язані зі сплатою судового збору й несенням інших судових витрат, в сфері підвідомчості справ господарських судам, підсудності справ тощо)); за якісною ознакою (прості (легко розпізнаються та кваліфікуються) та складні (зовні мало чим відрізняються від правомірної поведінки особи, складні для виявлення, кваліфікації та доказування)); за мірою впливу на результати розгляду справи (такі, що тією чи іншою вплинули, або ж не мали жодного впливу на результат вирішення справи по суті); за об'єктом (ті, що посягають лише на інтереси правосуддя (основний об'єкт), а також ті, що посягають як на інтереси правосуддя, так і на права осіб, які беруть участь у справі (додатковий об'єкт)); за

кількістю вчинюваних дій (одиночні та множинні) та їхньою тривалістю (завершені та триваючі) тощо.

Список використаної літератури. 1. Чечина Н. А. Гражданские процессуальные отношения / Н. А. Чечина. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1962. – 68 с. 2. Радченко С. Злоупотребление процессуальными правами / С. Радченко // Арбитражная практика. – 2005. – № 5 [електронний ресурс]. – Режим доступу: www.vegalex.ru/text/31596. 3. Елисейкин П. Ф. Гражданские процессуальные отношения / П. Ф. Елисейкин. – Ярославль: Изд-во ЯрГУ, 1975. – 108 с. 4. Жильцова Н. К вопросу о понятии гражданского процессуального правоотношения / Н. Жильцова, М. Голиченко // Арбитражный и гражданский процесс. – 2007. – № 8. – С. 26. 5. Фурсов Д. А. Институт злоупотребления правом в арбитражном процессе / Д. А. Фурсов // Проблемы защиты прав и законных интересов граждан и организаций : мат. науч.-практ. конференц. – Сочи, 2002. – С. 76–82. 6. Васьяковский Е. В. Цивилистическая методология. Учение о толковании и применении гражданских законов / Е. В. Васьяковский. – М.: АО "Центр ЮриИнфоР", 2002. – 507 с. 7. Грибанов В. П. Осуществление и защита гражданских прав / В. П. Грибанов. – М.: Статут, 2011. – 411 с. 8. Васьяковский Е. В. Курс гражданского процесса / Е. В. Васьяковский. – М.: Изд. "Башмаковы", 1915. – Т. 1. – 691 с. 9. Юдельсон К. С. Проблема доказывания в советском гражданском процессе / К. С. Юдельсон. – М.: Юрид. лит., 1951. – 231 с. 10. Грель Я. В. Злоупотребления сторон процессуальными правами в гражданском и арбитражном процессе : автореф. дисс. на соискание учен. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.15 "Гражданский процесс; арбитражный процесс" / Я. В. Грель. – Новосибирск, 2006. – 26 с. 11. Ермаков А. Н. Арбитражное процессуальное правонарушение / А. Н. Ермаков // Весник СГАП. – 2002. – № 3. – С. 122–126. 12. Харламов А. Правоведение: глоссарий / А. Харламов [електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://determiner.ru/dictionary/631/word/zloupotreblenie-procesualnymi-pravami>. 13. Юдин А. В. Злоупотребление правами в гражданском судопроизводстве / А. В. Юдин. – СПб.: Изд. дом С. – Петерб. гос. ун-та, 2005. – 360 с. 14. Смітюх А. В. Щодо розмежування понять "процесуальна диверсія" та "зловживання процесуальними правами" у господарському процесі / А. В. Смітюх [електронний ресурс]. – Режим доступу: www.rusnauka.com/14.../21710.doc.htm. 15. Смітюх А. В. Критерії та механізм кваліфікації зловживання процесуальними правами / А. В. Смітюх // Юридичний радник. – 2006. – № 6. – С. 56–57. 16. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 50 народних депутатів України щодо офіційного тлумачення окремих положень частини першої статті 4 Цивільного процесуального кодексу України (справа про охоронюваний законом інтерес) від 1 грудня 2004 року № 18-рп/2004 [електронний ресурс] // Комп'ютерна правова система "Нормативні акти України" : база даних ЗАТ "Інформтехнологія". – Режим доступу: <http://www.nau.kiev.ua>. 17. Хахулина К. Соотношение интереса, субъективного права и злоупотребление правом / К. Хахулина, О. Мингела, П. Цыпляк // Правничий часопис Донецького університету. – 2010. – № 1. – С. 10–13. 18. Курбатова А. Недопустимость злоупотребления правом как способ установления пределов реализации (удовлетворения) интересов / А. Курбатова // Хозяйство и право. – 2000. – № 12. – С. 40–46. 19. Ибрагимова М. В. Злоупотребление субъективным гражданским правом (понятие, сущность, виды и последствия) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Ибрагимова М. В. – Рязань, 2005. – 161 с. 20. Шебанова Н. А. Злоупотребление процессуальными правами. – Арбитражная практика. – 2002. – № 5. – С. 48–52. 21. Венгеров А. Б. Теория государства и права : учебник для юридических вузов / А. Б. Венгеров. – М.: Юриспруденция, 2000. – 528 с. 22. Давтян А. Г. Гражданское процессуальное право Германии : Основные институты : автореф. дисс. на соискание учен. степени докт. юрид. наук : спец. 12.00.15 "Гражданский процесс; Арбитражный процесс" / А. Г. Давтян. – М., 2002. – 46 с. 23. Фонова О. С. Зловживання процесуальними правами учасниками господарського процесу / О. С. Фонова // Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України. – 2008. – Випуск 6 (74). – С. 187–199. 24. Смітюх А. В. Что такое процессуальные диверсии / А. В. Смітюх // Юридическая практика. – 2005. – № 1 (367). – С. 12–13. 25. Забродський А. Зловживання правом як загальна тенденція процесу / А. Забродський // Юридичний радник. – 2006. – № 5. – С. 26–27.

Надійшла до редколегії 18.12.12